

УДК 94.001.73 (47+57) "1864/1919"

О.С. Пересада

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ЗЕМСТВА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СЕЛЯН ЗЕМЛЕРОБСЬКИМ РЕМАНЕНТОМ

У статті досліджуються основні напрями діяльності повітових та губерньського земств Харківської губернії щодо забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом протягом другої половини XIX – початку XX ст. Аналізується ефективність діяльності земств, простежуються наслідки цієї діяльності для розвитку сільського господарства та прискорення соціально-економічних процесів в Харківській губернії.

Ключові слова: земство, селянське господарство, землеробський реманент, соціально-економічний розвиток, кустарне виробництво, знаряддя праці.

В статье исследуются основные направления деятельности уездных и губернского земств Харьковской губернии по обеспечению местного крестьянства земледельческим инвентарем на протяжении второй половины XIX – начала XX века. Анализируется эффективность деятельности земств, прослеживаются последствия этой деятельности для развития сельского хозяйства и ускорения социально-экономических процессов в Харьковской губернии.

Ключевые слова: земство, крестьянское хозяйство, земледельческий инвентарь, социально-экономическое развитие, кустарное производство, орудие работы.

In this article we study the basis of activities of district and provincial Zemstvo of Kharkov province to ensure that the local peasantry farming implements in the second half of XIX - early XX century. The effectiveness of the zemstvo, the consequences of this activity can be traced to the development of agriculture and accelerate socio-economic processes in Kharkov province.

Key words: *zemstvo, farm, agricultural Supplies, socio-economic development, cottage industry, instrument of work.*

Постановка³⁸ проблеми. Актуальність теми дослідження визначається тим, що кустарне виробництво сільськогосподарського реманенту має в Україні багату та яскраву історію. Починаючи з найдавніших часів вони поступово вдосконалювалося, орієнтуючись в основному на потреби місцевого землеробства. Завдяки новим матеріалам, знаряддям праці та самим різноманітним технологіям, якими користувалися сільські кустарі, кустарне виробництво землеробських знарядь навіть в умовах індустріалізації повсюдно в Україні залишалося важливим, а часто єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці, що значно сприяло розвитку сільського господарства. Разом з бурхливим розвитком ринкових відносин в аграрному секторі України у другій половині XIX – на початку XX ст. та підвищенням попиту на нові, більш продуктивні землеробські знаряддя праці поступово якісно змінювалась і роль кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту на селі, зокрема в Харківській губернії.

Тому без наукового вивчення загальноукраїнських та регіональних особливостей діяльності земств в галузі кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту неможливо зрозуміти в усій повноті, різноманітності та складності загальну історію України. З іншого боку, дослідження вибраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії харківського земства та його ролі в забезпеченні місцевого селянства землеробським реманентом протягом другої половини XIX – початку XX ст. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження діяльності земств Харківської губернії в забезпеченні місцевого селянства землеробським реманентом та стимулюванні його кустарного виробництва залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес, що значно поживляє інтерес науковців до подальшого вивчення даної проблеми.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність та динамізм соціально-економічної діяльності харківського земства протягом другої половини XIX – почат-

ку XX ст. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів історії діяльності земств в галузі забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом та стимулювання його кустарного виробництва, слід особливо визначити дослідження В.В. Калініченко [6], М.П. Маслової [8], В.О. Кулікова [7], А.Б. Трейвас [19] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити масштаби та ефективність діяльності земств Харківської губернії з стимулювання кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту, загальні масштаби та динаміку розвитку цього промислу, забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом. Критично проаналізував всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації, та реконструкції основних напрямів діяльності повітових та губерньського земств Харківської губернії щодо забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом та стимулювання кустарного виробництва сільськогосподарських знарядь праці протягом другої половини XIX – початку XX ст. Також ставиться завдання проаналізувати ефективність діяльності земств, простежуються наслідки цієї діяльності для розвитку сільського господарства та прискорення соціально-економічних процесів в Харківській губернії, вирішення основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період. Така мета роботи цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії місцевого самоврядування в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по відродженню національних традицій місцевого самоврядування, по гармонізації системи місцевого самоврядування в сучасній Україні. При цьому автор спирається на сучасні теоретичні та методологічні положення про роль історичної регіоналістики в українській історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. стимулювання розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту стало важ-

ливим напрямком діяльності українських земств. Саме завдяки цьому у зазначений період сільськогосподарський реманент кустарного виробництва задовольняв значну частину господарських потреб українського селянства. Поступово кустарні промисли з виробництва сільськогосподарського реманенту стали невід'ємною частиною економічного та духовного життя українського народу, наповнюючи його своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами. Звільнення селян від кріпацтва і земська та інші реформи створили в цей час умови для утвердження ринкових відносин як пануючих і, відповідно, відкрили широкий простір розвитку різних форм підприємництва в селянському середовищі всіх регіонів України. На цьому тлі почався якісно новий етап у розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту, тісно пов'язаний з кустарнозаохочувальною діяльністю земств. Зокрема в Харківській губернії діяльність земських закладів протягом 1865 – 1919 років традиційно справляла величезний вплив на характер і темпи розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту.

Від жовтня 1865 р., коли в Харківській губернії почали функціонувати органи земського самоврядування, в їх компетенцію, поряд з вирішенням численних місцевих господарських питань, увійшло і завдання "опікування" кустарною промисловістю. Цьому напрямкові своєї діяльності земства від самого початку приділяли велику увагу, бо саме кустарне виробництво, в умовах недостатнього розвитку багатьох галузей фабрично-заводської промисловості, задовольняло значну частину потреб місцевого селянства в сільськогосподарському реманенті. Так, голова Вовчанської земської управи В.Г. Колокольцев у своєму звіті земським зборам 1899р. стверджував, що подальший розвиток повіту неможливий без подальшого розвитку тут кустарних промислів й особливо промислів з виробництва сільськогосподарського реманенту [4, с. 15].

Загальні потреби аграрного розвитку губернії об'єктивно викликали необхідність в активізації кустарнозаохочувальної діяльності земств. Для визначення її найбільш ефективних напрямків і форм, у свою чергу, була потрібна постійна й об'єктивна інформація про тенденції в розвитку місцевої кустарної промисловості. Безпосереднім приводом до проведення першого великомасштабного збору такої інформації стало в 1877 р. листування ряду громадських діячів губернії професорів І.П. Сокальського, О.Є. Зайкевича, П.Д. Хрущова і земського вчителя О.Д. Твердохлібова - з керівництвом загальноросійської Кустарної комісії. Так, П.Д. Хрущов у

своїх листах повідомляв комісію про те, що більшість харківських гласних підтримують необхідність розробки регіональної програми сприяння становленню і розвитку всіх форм кустарного виробництва і просять Кустарну комісію подати всебічну допомогу у виробленні та реалізації такої програми. Проф. І.П. Сокальський запропонував створити особливий губернський центр для координації вивчення кустарної промисловості на базі очолюваного ним місцевого статистичного комітету. Проф. О.Є. Зайкевич розробив і надіслав до Петербургу на затвердження наукову програму дослідження кустарних промислів у регіоні, а також запропонував особисту участь в її реалізації. Готовність до проведення загальногубернського перепису кустарів-реманентовиробників виявили у своїх повідомленнях в Кустарну комісію губернска та повітові управи Харківщини [13].

Реагуючи на ці звернення, загальноросійська Кустарна комісія направила восени 1877 р. в Харківську земську управу своє офіційне рішення про тісне співробітництво з нею у справі обстеження місцевих кустарних промислів. У грудні цього ж року Харків відвідав голова комісії - Є.Н. Андреев. Тут відбулася його зустріч з губернатором, земськими діячами і професорами університету, під час якої було укладено принципову угоду щодо основних шляхів сприяння розвитку місцевої кустарної промисловості, зокрема кустарному виробництву сільськогосподарського реманенту. Спочатку передбачалося вивчити географію, масштаби й основні форми існування промислів. Керівником цього обстеження був призначений професор І.П. Сокальський [13].

Ще одним важливим результатом перших кроків кустарної діяльності земства стало створення Харківська кустарна комісія. Вона почала формуватися вже наприкінці 1877 р. при губернському статистичному комітеті, але реально запрацювала лише з лютого 1879 р., після включення до її складу представника губернської управи М.М. Вайтенкова. Головою комісії став професор І.П. Сокальський, який був одночасно і секретарем статистичного комітету. Потрібні для діяльності комісії кошти були одержані від губернської земської управи. Вона виділила 4500 крб. на три роки (1880 - 1882), за які і передбачалося завершити перший, переважно дослідницький, етап роботи комісії [1].

Завдання, поставлені земством перед губернською кустарною комісією, були досить великі та різноманітні. Окрім докладного вивчення місцевої кустарної промисловості та її потреб, передбачалося також розроблення основних захо-

дів щодо стимулювання її подальшого розвитку. Вже в кінці 1879 р. у Харківський, Валківський, Сумський, Охтирський, Зміївський, Ізюмський та Куп'янський повіти були направлені представники - кореспонденти губернської кустарної комісії, які збирали необхідні відомості шляхом особистого знайомства з кустарями та їх майстернями. Найбільш змістовними за результатами промислового перепису 1880-х рр. виявилися звіти кореспондентів П.П. Єфименка, О.Д. Твердохлібова та Л.О. Соколовського, котрі досліджували відповідно Сумський, Охтирський і Куп'янський повіти. Але подальша діяльність Харківської кустарної комісії в значній мірі обмежувалася відсутністю твердого бюджету. Так, якщо за період з 1879 по 1881 рік на проведення запланованих нею заходів губернською управою щорічно виділялося по 1500 крб., то в 1882 р. - лише 200 крб., у 1883 р. - 269 крб., у 1884 р. - 200 крб., а в 1885 - 1887 роках співробітники і кореспонденти комісії працювали взагалі без будь-якої оплати [14]. Через брак коштів комісії не вдалося реалізувати всього задуманого. Майже не були обстежені промислові господарства Вовчанського, Лебединського, Богодухівського і Старобільського повітів [5, с. 1-53].

Після саморозпуску комісії збиранням інформації про кустарні промисли, зокрема про кустарне виробництво сільськогосподарського реманенту займалися переважно земські управи. Через волонтерські правління ними були проведені обстеження промислових господарств у 1887 і 1893 рр. За сприяння земств дані про сільських промисловиків збиралися також і під час демографічного перепису 1897 р.. Тут уперше найбільш точно вдалося визначити загальногубернську чисельність кустарів і членів їх сімей, зайнятих у різних промислових галузях. У 1904 р. на кошти, виділені губернським земством, було проведено нове обстеження місцевої кустарної промисловості і ринків збуту її товарів. Через вісім років, в січні 1912 р. відбулася чергова кустарна перепис, кошти на яку консолидовано виділили губернської управи і ГУЗіЗ. Дослідження пройшло під керівництвом представника земської управи - О.Р. Брілінга і охопило 3047 населених пунктів губернії, тобто 72% їх загальної кількості. Найбільш вивченими на цей раз виявилися Вовчанський, Куп'янський, Валківський, Старобільський повіти, найменше - Харківський і Сумський [20]. Ця обставина стала основною причиною проведення в 1913 р. нової кампанії по збору матеріалів про стан кустарних промислів. Кошти, як і в попередньому випадку, були виділені губернською управою та ГУЗіЗ. Це обстеження виявилось найбільш вдалим з усіх проведених в губернії, але його результати

були опрацьовані й опубліковані тільки на 1920 р. [14].

Таким чином, приблизно кожні 5-8 років харківські земства виступали організаторами загальногубернських кустарних переписів. Їх результати серйозно аналізувалися і служили для багатьох губернських структур основним орієнтиром у їх діяльності зі стимулювання подальшого розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту. До основних напрямків цієї діяльності належало: створення різних професійних "кустарних" навчальних закладів, класів і курсів; подання допомоги кустарям у придбанні сировини та збуті готової продукції; пропаганда застосування нової техніки і технологій у промисловій сфері шляхом організації кустарних виставок, музеїв, видання довідкової літератури тощо; надавання кустарям пільгових позик і грошових допоміг; сприяння їх виробничому, збутовому і ощадно-позичковому кооперуванню. Всі ці та інші кустарні напрямки діяльності земств фінансувалися як з їх власного бюджету, так і з коштів державних відомств, господарчих і добродійних товариств, приватних осіб [3].

Земські кошти на кустарні заходи почали виділятися вже з 1870-х років, але на кінець XIX ст. цей процес став більш інтенсивним. Розміри щорічних асигнувань поступово зростали. Так, у 1898 р. земські вкладення в місцеву кустарну промисловість становили близько 24 тис. крб., в 1900 р. - 45 тис. крб., в 1904 р. - 42,2 тис. крб., в 1911 р. - 48,7 тис. крб., в 1912 р. - 53,7 тис. крб., а в 1913 р. - вже майже 60 тис. крб. Усього за період з 1898 по 1913 р. земствами губернії було виділено на розвиток кустарної промисловості близько 800 тис. крб., що становило 17% усіх земських вкладень в економіку краю. Близько половини з цих коштів звичайно виділялося губернською управою і приблизно стільки ж - повітовими. При цьому основними лідерами за розмірами фінансування кустарної програми поступово стали Харківське й Охтирське повітові земства [17, с. 3].

Порівняно з іншими регіонами Російської імперії Харківщина за обсягами земських вкладень у розвиток кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту стабільно займала одне з провідних місць. Її частка в загальній сумі таких коштів, котрі щороку виділяли всі земські губернії імперії, становила від 4 до 13%, у той час як середньогубернський показник по Російській імперії дорівнював лише 2,5%. Так, наприклад, у 1909 р. за розмірами витрачених "кустарних" коштів Харківське земство посідало четверте місце в Російській імперії після

Полтавської, В'ятської та Катеринославської губ., а в 1913 р. - чотирнадцяте [15].

Вагому підтримку кустарному виробництву сільськогосподарського реманенту поступово стало надавати Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Воно було створене в 1875 р. за рішенням губернського землеробського з'їзду на кошти, виділені земством, а вже у 1880-ті роки стало одним з найавторитетніших і найвпливовіших господарчих товариств губернії. Штат його постійних співробітників звичайно складався з понад 40 чоловік, серед яких були спеціалісти з різних галузей кустарної промисловості. Крім того, в діяльності товариства активну участь брали передові вчені місцевого університету і технологічного інституту, земські гласні, вчителі, лікарі, великі землевласники, промисловці, купці. Серед членів товариства найбільшою активністю щодо пропаганди селянських обробних промислів відзначалися такі відомі в губернії діячі, як Б.Г. Філімонов, М.С. Гордієнко, О.О. Бенікс, С.М. Кузнєцов та ін. Товариство також видавало кілька друкованих органів, серед яких кустарна тема найбільш часто порушувалася в "Южно-русской сельскохозяйственной газете", яка видавалася з 1899 р., і журналі "Хлібороб", який видавався з 1907 р.

Навколо губернського товариства поступово утворилася ціла мережа повітових, волосних та інших низових сільськогосподарських товариств. Уже в 1888 р. виникло перше таке товариство - Куп'янське повітове, в 1899 р. - Охтирське, в 1904 р. - Краснокутське, а в 1910 р. на Харківщині налічувалося 5 повітових і 25 волосних сільськогосподарських товариств. Тенденція до такого зростання зберігалася й у наступні роки. Наприклад, тільки за 1911 р. відкрилося ще близько 20 сільськогосподарських товариств: у сл. Вільшани, Козача Лопань, Жихар, Васищево, Уди, Мерефа, Непокрите та ін. [20]. На кінець 1914 р. в Харківській губернії було зареєстровано вже 113 сільськогосподарських товариств, що становило близько 4% їх загальної кількості в Російській імперії [3]. Приблизно на цей же період припадає спроба створення в губернії "Центрального сільськогосподарського товариства". Його членами, як було записано в статуті, ставали не тільки місцеві сільськогосподарські товариства, а й різні кустарні артілі та кооперативи [1].

З кінця 1870-х років харківські земства спільно із сільськогосподарськими товариствами звернули особливу увагу на розширення і посилення всіх можливих форм пропаганди кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту серед місцевого селянського населення. Для цього в 1878 р. почалося

створення губернського Музею кустарних промислів, покликаного стати одним із центрів такої пропаганди. Початкові кошти на його організацію виділила загальноросійська Кустарна комісія, а придатне приміщення надала губернська управа. Першими експонатами музею стали майже 800 виробів, які до цього виставлялися у відділі "Кустарні промисли Харківської губернії" на Всеросійській сільськогосподарській виставці, що пройшла в 1880 р. у Харкові. Вони були придбані після закінчення виставки Харківською кустарною комісією. Ще частину експонатів подаровано музею самими кустарі, котрі брали участь у цій же виставці [21]. Значне місце в музеї також займала багата колекція сільськогосподарського реманенту кустарного виробництва закуплені у 1877 - 1882 рр. на кошти, виділені загальноросійською Кустарною комісією. Далі музей комплектувався переважно за рахунок закупівель кустарних виробів у різних регіонах Харківщини, до чого активно залучалися викладачі університету і технологічного інституту, земські вчителі та лікарі, місцеві поміщики, духовенство. Уже на середину 1880-х років експозиції музею стали достатньо великими і давали об'єктивне уявлення про стан і проблеми кустарних промислів, зокрема промислів з виробництва сільськогосподарського реманенту, начоно демонстрували його корисність і перспективність [16].

На фоні інших регіонів Російської імперії, серед яких подібні музеї існували лише в Московській, Нижньогородській, Вологодській і Тамбовській губерніях, діяльність харківського Музею кустарних промислів була помітним явищем. Він залишався одним з провідних центрів пропаганди кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту і після свого перетворення в 1886 р. на Промислово-художній музей. Відділ етнографії музею в ці роки неодноразово організовував для кустарів різні навчальні курси та лекції-консультації, поширював серед них навчально-технічну літературу, виступав як посередник при розподілі земських і державних грошових допоміг, клопотався перед державними органами про виділення дешевої сировини, завжди був серед організаторів місцевих кустарних виставок, пропагував широкий розвиток доброчинності у сфері кустарної промисловості [11, с. 28].

Невдовзі харківськими земствами були створені ще кілька нових кустарних музеїв. Так, у 1901 р. був відкритий музей при харківській повітській управі, в 1903 р. - Музей селянських промислів при вовчанській управі, в 1908 р. - при сумській управі, а в 1911 р. - невеликий

сільськогосподарсько-кустарний музей почав працювати при Харківському сільськогосподарському товаристві. Ще низку подібних музеїв у ці ж роки було створено на кошти сільських громад, промислових артилей і приватних осіб. Усі разом вони справили значний позитивний вплив на подальшу долю кустарних промислів з виробництва сільськогосподарського реманенту, досить часто служили для кустарів консультативними пунктами [2].

В центрі уваги органів земського самоврядування постійно перебували питання, пов'язані з організацією та проведенням різних виставок, які підрозділялися на спеціалізовані, зокрема кустарні, та на комплексні з кустарними відділами. Такі виставки значно сприяли розвитку окремих галузей кустарної промисловості й першу чергу кустарному виробництву сільськогосподарського реманенту. Вони сприяли зміцненню її зв'язків кустарів-реманентовиробників з місцевим та загальногубернським ринками, поступово ставали найбільш важливою формою торговельної реклами й ринкового продажу плугів, борон, кіс, серпів, віялок, молотарок та інших виробів. Розквіт виставкової справи почався у 1880 - 90-ті роки XIX ст. і тривав аж до 1914 р. Коло учасників виставок у цей період значно розширилося, повсюдно здійснювався аукціонний продаж експонатів. Особливо важливу роль у поглибленні й удосконаленні зв'язків кустарних промислів з місцевим ринком відіграло створення мережі повітових виставок. Так, у Харківському повіті щорічно (за винятком 1910 р.) кустарні виставки почали проводитися місцевою управою з 1894 р. В кожній з них брало участь в середньому близько 300 промислових селян. Кошти (16 тис. крб.) на організацію виставок у цьому повіті були пожертвовані видатним земським діячем Є.С. Гордієнком. З 1899 р. також почала влаштовувати щорічні кустарні виставки Вовчанська управа, з 1905 р. - Краснокутське сільськогосподарське товариство, з 1906 р. - Охтирська і Старобільська управи, з 1907 р. - Слов'янське сільськогосподарське товариство [9, с. 36-40].

У масштабах всієї губернії найбільш успішно пройшла в 1901 р. кустарно-ремеснична виставка у м. Слов'янську. На ній промисловикам було вручено 150 нагород, у тому числі 3 золоті та 40 срібних медалей. У 1902 і 1903 рр. відзначено великий успіх кустарних виставок у Харкові й Куп'янську, а в 1906 р. - Старобільську і Куп'янську. Усього ж за досліджувані роки в різних регіонах губернії було проведено більше 90 виставок, де серед експонатів значне місце займав сільськогосподарський реманент кустарного виробництва. Щорічні витрати земств на

влаштування виставок і музеїв становили від 5 тис. крб. (1903 р.) до 27 тис. крб. (1905 р.). Тільки за перші шість років XX ст. на це було асигновано 61,5 тис. крб., що склало 19 % загальних витрат земств на економічні заходи [10, с. 41,42].

Завдяки коштам, які виділялися земствами, харківським кустарям також вдалося широко експонуватися і за межами губернії на багатьох всеросійських виставках. Уперше це сталося в 1882 р. на Всеросійській промислово-художній виставці в Москві, потім у 1886 р. на таких же виставках у Нижньому Новгороді й Казані, в 1913 р. - у Петербурзі та Києві. Таким чином, активно беручи участь в організації виставкової справи на Харківщині, місцеві земства тим самим значно сприяли поступальному розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту, а також зміцненню його місця в структурі як губернських, так і загальноросійських ринкових зв'язків.

Значною була роль земських закладів губернії у сприянні збуту товарів кустарного виробництва. Найбільш активно вона виявилася у створенні мережі місцевих "складів сільськогосподарських машин". Вони являли собою великі крамниці, спеціалізовані на продажу різноманітного сільськогосподарського реманенту переважно кустарного виробництва. Товар звичайно закуповувався безпосередньо у кустарів на дуже вигідних для них умовах і продавався потім селянам теж з певними пільгами. Збитки, що закономірно виникали, покривалися за рахунок засновників складів. Так, наприклад, завдяки значним земським дотаціям на складі сільгоспмашин у сл. Барвенково кустарні вироби продавалися з 25% знижкою, а на складі, який утримувався Сумським земством, вони навіть продавалися в кредит [18, с. 55, 56].

Одними з перших земські склади сільськогосподарських машин відкрилися в 1896 р. у Старобільському й Вовчанському повітах, у 1899 р. - в Сумському, Лебединському, Зміївському та Харківському, у 1900 р. - в Богодухівському і Валківському, у 1901 р. - в Ізюмському, а у 1912 р. в Харківській губернії діяло вже більше 70 таких складів. При цьому найбільшою активністю у справі співробітництва із кустарями-реманентовиробниками в ці роки відзначалися склади-крамниці, відкриті Великописарівським сільськогосподарським товариством, Боромлянським кредитним товариством, Більчанським та Куп'янським товариствами сільських господарів і Харківською повітовою касою дрібного кредиту [2].

Сприяла збуту кустарних товарів і широка мережа прокатних пунктів сільськогосподарсь-

кого реманенту. Вони також створювалися на кошти земств, господарчих товариств, сільських громад і приватних осіб. На 1917 р. в губернії налічувалося близько 187 таких пунктів, причому переважна частина пропонуваніх на них землеробських знарядь праці була виготовлена сільськими ковалями. Засновники прокатних пунктів не лише виступали у ролі вигідних для кустарів покупців, але й багатьом з них допомагали у забезпеченні сировиною, надавали позики під майбутній товар, передавали в оренду різний інструмент і устаткування, оплачували навчання в технічних учбових закладах [18, с. 286].

Вельми важливим для стимулювання розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту була діяльність земств по створенню в Харківській губернії мережі фінансово-кредитних товариств. Одним із перших у 1873 р. було заснувало товариство взаємного кредиту Ізюмське повітове земство. Це товариство проіснувало більше 40 років, а його основний капітал склав у 1908 р. 14,2 тис. крб. У 1892 р. цим же земством було створено Товариство взаємної допомоги приватній праці, яке активно фінансувало місцевих кустарів. У 1906 р. на земські кошти було відкрито касу дрібного кредиту в Харківському повіті. В 1908 р. Богодухівська управа заснувала своє повітове кустарно-кредитне товариство. Губернська управа стала в 1897 р. одним із фундаторів Харківського ощадно-позичкового товариства. В цілому діяльність земств у цьому напрямку відзначалася активністю і була помітним явищем навіть на загальноросійському рівні. Всього на 1910 р. в губернії утворилося близько 123 різних кредитних товариств, серед членів яких було чимало місцевих кустарів-реманентобудівників. Саме з цієї причини Харків став місцем проведення в 1910 р. Всеросійського з'їзду товариств дрібного кредиту [16].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення змістовного фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що в Харківській губернії вже у перші пореформені роки склалися всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту. При цьому все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку цього кустарного виробництва відіграла діяльність місцевих земств. Саме вона, накладаючись на кустарну політику держави та на всю масу соціально-економічних факторів, в сукупності створювали той фон, на якому відбувався розвиток кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту і яка визначала її динамізм, основні форми, соціально-економічну

організацію, географію, а також місце й питому вагу в сільському господарстві Харківської губернії. Основні напрямки діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії щодо забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом протягом другої половини XIX – початку XX ст. пройшли декілька етапів й об'єктивно відіграли роль найважливішої передумови поступального розвитку сільського господарства в регіоні. Саме завдяки цій діяльності земств український селянин у період, який вивчається, отримував від сільського коваля якісні і раціональні за конструкцією знаряддя для обробки ґрунту, збирання та обробки врожаю. В середині вже традиційного кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту поступово стали виділятися нові галузі, вдосконалювалися основний інструментарій і технічні прийоми промислу. Аналіз ефективності діяльності земств щодо забезпечення місцевого селянства землеробським реманентом свідчить про позитивні наслідки цієї діяльності для розвитку сільського господарства, про прискорення соціально-економічних процесів в Харківській губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДАРФ. – Ф.102. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 91.
2. ДАХО. – Ф.1014. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 41.
3. ДАХО. Ф.237. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 88.
4. Доклад Харьковской губернской земской управе В.Г.Колокольцева. – Х.: Тип. губ. правления, 1899. – 59 с.
5. Исследования кустарных промыслов Харьковской губернии, предпринятые Харьковской губернской земской управой в 1880/1881 г. – Х.: Изд-во Харьк. губ. стат. ком., 1885. – 53 с.
6. Калініченко В.В. Селянське господарство України в роки непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
7. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 2005. – 19 с.
8. Маслов М.П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861 – 1914): Автореферат дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 1998. – 16 с.
9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1916. – 315 с.

10. Обзор экономических мероприятий Харьковского земства (с 1900 по 1916 г). –Х.: Тип. Б.Бенгис, 1917. – 136 с. 16
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1915. – 341 с.
12. РДВІА. Ф. 414. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 8 - 11.
13. РДІА. Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 87.
14. РДІА. Ф. 398. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 31-33.
15. РДІА. Ф. 431. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 10.
16. РДІА. Ф. 403. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 19.
17. Рыбников А.А., Орлов А.С. Кустарные промыслы и сбыт кустарных изделий / А.А. Рыбников, А.С. Орлов. – М.: Тип. П.П.Рябушинского, 1913. – 415 с.
18. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 334 с.
19. Трейвась А.Б. Обзор сельскохозяйственных и специальных по с.-х. машинам и орудиям журналов / А.Б. Трейвась // Машина в Сельском Хозяйстве. – 1914. – № 10. – С. 18-19.
20. Харьковская вечерняя газета. – 1912. – 31 янв.
21. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1901. – 22 ноября.